

І РОЗДІЛ. ІСТОРІЯ. ІСТОРІЯ ФІЛОСОФІЇ

УДК: 94(=221.16:234.9)

МУРЗИН В.Ю.

Лауреат Державної премії України, доктор історичних наук,
професор Мелітопольського Інституту державного і регіонального управління
(м. Мелітополь, Україна)
e-mail: vjmurzin@ukr.net

СКІФИ І КАВКАЗ

Анотація

Однією з найяскравіших сторінок ранньої історії скіфів є події, пов'язані з їхньою експансією на територію давньосхідних держав Передньої Азії, де войовничим кочовикам пощастило встановити своє короточасне, але жорстоке панування.

Саме тому на протязі багатьох років у науковій літературі точиться жвава дискусія щодо основних маршрутів (вздовж західного узбережжя Чорного моря, через центральнокавказькі перевали, через Дербентський прохід) подолання скіфськими загонами Головного Кавказького хребта на шляху до заманливих своїм багатством земель Дворіччя.

Як правило, при вирішенні цього питання основним джерелом, яким оперують фахівці, є знахідки зброї та спорядження коня скіфського типу, а також знахідки речей, що оформлені у традиціях скіфського звіриного стилю.

У даній статті це питання розглядається у контексті природно-географічних особливостей кожного з чотирьох маршрутів скіфів, що використовувалися ними під час подолання Головного Кавказького хребта.

Ключові слова: скіфи, Головний Кавказький хребет, Мамісонський перевал, Хрестовий перевал, Дербентський прохід, Меото-Колхідська дорога.

Питання про вірогідні маршрути скіфських походів до Передньої Азії у VII та на початку VI ст. до н.е. має доволі довгу історію. Досить згадати відомі роботи Е.Міннза (Minns 1913, Р. 41-42), Я.А.Манандяна (Манандян 1944, С. 47) та Н.М.Анфімова (Анфимов 1953, С. 79). Певний підсумок цих розробок підбив Є.І.Крупнов (Крупнов, 1954), який визначив чотири шляхи скіфів до Закавказзя: через Дербентський прохід; через Дар'яльську ущелину і далі через Хрестовий перевал (Военно-Грузинська дорога); через Мамісонський перевал (Военно-Осетинська дорога); вздовж східного узбережжя Чорного моря (Меото-Колхідська дорога). При цьому, зважаючи на вказівку Геродота (I, 104), про те, що військо Мадія «пройшло праворуч від Кавказької гори»,¹ Є.І.Крупнов відзначив особливу роль Дербентського проходу.

Втім, В.Б.Віноградов (Виноградов 1964, С. 38-40) звернув увагу на ранні розділи зводу грузинських літописів «Картліс Цховреба», у яких згадується, що хозари (за прийнятною нині думкою під «хозарами» у даному випадку маються на увазі саме скіфи) освоїли дві дороги: морські ворота Дарубанді та ворота Арагвські, які суть Даріала (Мровели 1979, С. 25).

Із схемою скіфських маршрутів, яку запропонував Є.І. Крупнов (Рис. 1), нібито добре узгоджується картографування знахідок речей скіфського типу на території Закавказзя (насамперед, предметів озброєння та деталей вузди), що було здійснено М.М. Погребовою (Рис. 2). Вона також зазначила, що з огляду на особливості і концентрацію у Закавказзі пам'яток зі слідами скіфського впливу, найбільш переважними для скіфів під час їхнього просування на південь від Головного Кавказького хребта, мали бути шляхи через Західний і Центральний Кавказ (Погрєбова 1984, С. 41, 197).

¹ Цит. за виданням: Геродот. Історії в дев'яти книгах. Переклад із старогрецької, передмова та примітки А.О.Білецького. – Харків, 2006. – 655 с.

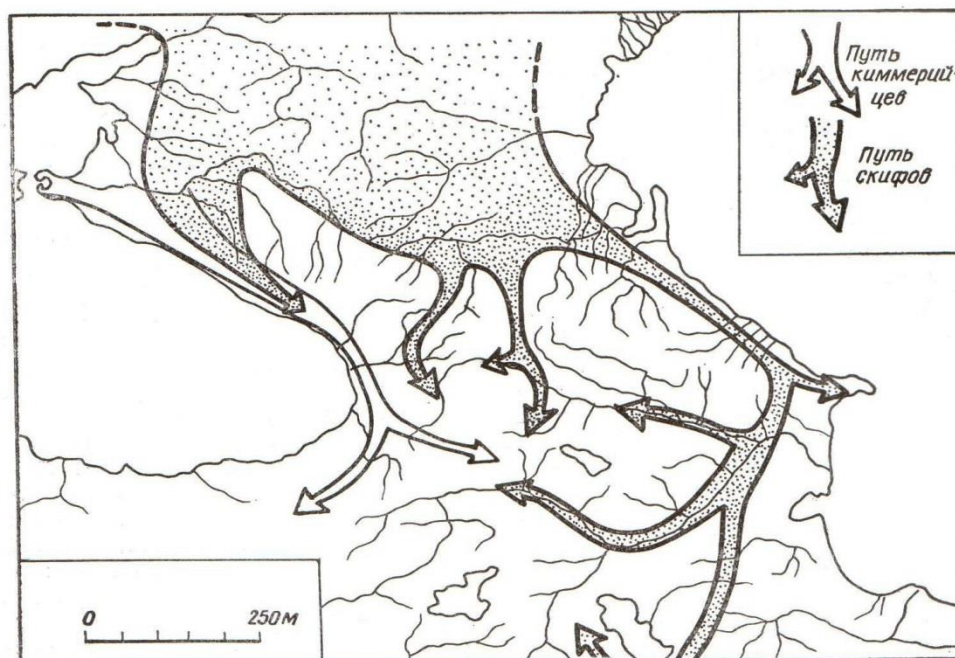

Рис. 1. Маршрути походів киммерійців та скифів через Кавказ за Є.І. Крупновим.

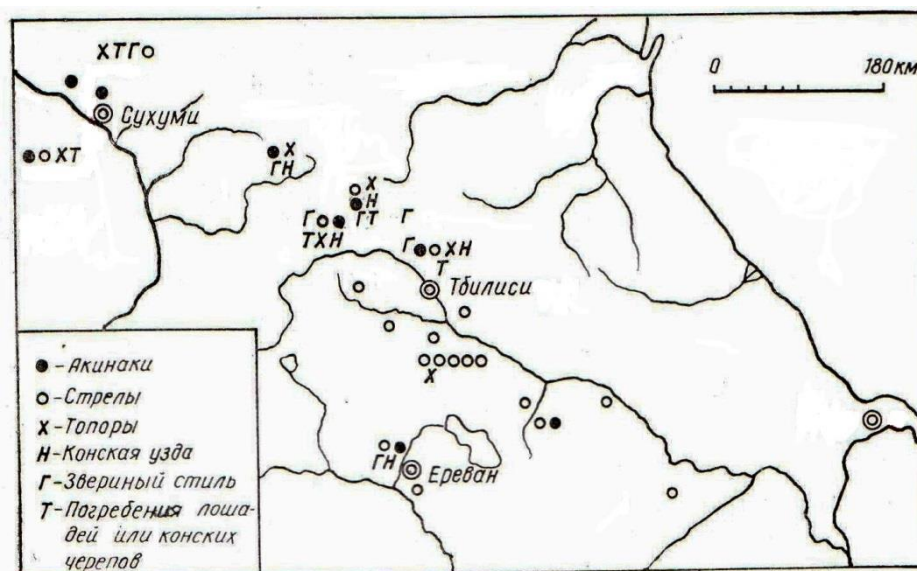

Рис. 2. Пам'ятки скифського типу у Закавказзі за М.М. Погребовою.

Слід зазначити, що основна маса власне скифських поховальних комплексів часу походів до Передньої Азії, зокрема «царського» рангу, зосереджена на території Прикубання (насамперед – широко знані Келермеські, Ульські, Костромський кургани) та Ставропілля (кургани біля хут. Червоний Прапор).

Це переконливо свідчить, що саме Прикубання та західні рівнинні райони Північного Кавказу були своєрідним плацдармом скифських походів до Передньої Азії (Мурзін 1978; Мурзін 1984, С. 104). Саме тут, на нашу думку, знаходився центр Скіфії епохи походів, який ми схильні ототожнювати зі «Скифським царством – «царством Ішкуза» асирійських писемних джерел (Мурзін, Черненко 1984, С. 229).

Дійсно, з цієї території були можливі чотири шляхи для скифської експансії до Закавказзя і далі – до Передньої Азії, що були визначені Є.І.Крупновим. Досі міркування щодо переваги тієї чи іншої «скифської дороги» на південь від Головного Кавказького хребта спиралися, головним чином, на картографуванні місцевих пам'яток Закавказзя, у яких були виявлені речі скифського типу.

Проте можна підійти до цього питання і з іншого боку – розглянути природно-географічні особливості кожного із зазначених шляхів.

Розпочнемо із західного шляху – так званої Меото-Колхідської дороги.

Такий маршрут вздовж східного узбережжя Чорного моря повинен був пролягати по вузькому коридору Колхідської низовини, обмеженої з північного сходу південними відрогами Головного Кавказького хребта, що займають до 75% площі Колхіди. Проте ця низовина у давнину, на відміну від сучасного узбережжя Абхазії, була вкрита не садами мандаринів та інших субтропічних культур, а являла собою величезний масив малярійних боліт, вкритих густими заростями чагарників. Навряд чи така дорога була прийнятною для просування значної кількості кінних скіфських загонів.

Центральнокавказькі шляхи – через Мамісонський та Хрестовий перевали, були добре відомі ще з сивої давнини. Однак навіть нині, коли через них пролягають досить улаштовані автомобільні дороги (більшою мірою це стосується Воєнно-Грузинської дороги, оскільки Воєнно-Осетинська дорога нині, після будівництва транскавказької магістралі через Рокський тунель, втратила своє колишнє значення), у зимню пору вони досить часто блокуються сніговими лавинами, що сходять з гір.

Дозволю собі зробити собі у цьому місці маленький відступ у пам'ять визнаного кавказознавця В.Б.Виноградова, якого, на превеликий жаль, вже немає серед нас.

Під час чергового відрядження на початку 80-х рр. до м. Грозного, я мимохідь розповів йому про своє бажання побачити бойові башти вайнахів. Невдовзі Віталій Борисович запропонував мені відвідати с. Джейрах. Увесь світовий день, напрочуд теплий, незважаючи на кінець грудня, ми провели серед башт, розташованих на схилі р. Армхі. Рано вранці ми рушили у зворотній путь. Але коли подолали р. Терек і виїхали на Воєнно-Грузинську дорогу, Віталій Борисович попросив водія нашої машини звернути не праворуч – у напрямку до м. Орджонікідзе (нині м. Владикавказ), а ліворуч, пояснивши мені, що відстань до Тбілісі не досить велика, тому він пропонує заїхати туди на кілька годин та поспілкуватися з грузинськими колегами. Проте доїхати ми спромоглися тільки до Хрестового перевалу – далі дорога була перекрита сніговою лавиною. Зрозуміло, за допомогою сучасної техніки шлях мав бути розчищений у досить короткий час, проте у нас його не було, тому прийшлося повертатися до Грозного.

Саме під час цієї подорожі, коли я вперше стикнувся з реаліями цього шляху, з яким я досі був знайомий лише як з червоною лінією на географічній карті, зрозумів усі труднощі даної дороги.

Адже у скіфські часи Воєнно-Грузинська (Російські війська почали її будувати в 1783 році після прийняття Георгіївського трактату про протекторат Росії над Грузією) і Воєнно-Осетинська (її будівництво було розпочате в 1858 і лише в 1888 відкритий колісний рух) дороги являли собою караванні тропи, прохідність яких з значній мірі була залежна від кліматичних умов і пори року. Просування скіфських загонів через перевали Центрального Кавказу, безумовно, мало місце – одним з яскравих свідчень цьому є вкрай насичений озброєнням ранньоскіфського типу Тлійський могильник, що у Південній Осетії (Техов 1980), проте забезпечити постійне і регулярне сполучення між основним ядром Скіфії періоду походів, що містилося на рівнинах Північного Кавказу, та скіфським військом у Передній Азії, ці шляхи не були спроможні.

До того, використання центральнокавказьких проходів на ранньому етапі скіфської експансії на південь від Головного Кавказького хребта виводило загонами скіфів до кордонів ще міногу у ті часті Ванського царства (Виноградов 1964, С. 35-36; Виноградов 1972, С. 15).

Єдиний шлях, який був спроможний забезпечити цілорічний зв'язок основної території північнокавказької Скіфії зі скіфськими загонами, що оперували на території Передньої Азії, пролягав через Дербентський прохід.

Слід зауважити, чи не найбільш східною власне скіфською пам'яткою часу походів на території рівнин Північного Кавказу є поховання воїна поблизу с. Гвардійське Надтеречного району Чечні, в якому було знайдено шолом кубанського типу (Виноградов 1973).

На території Дагестану знахідки речей скіфського типу представлені лише поодинокими екземплярами, що, в принципі, є характерним для транзитних територій. Перш за все, це ранньоскіфські наконечники стріл (зокрема типу Єнджі), знайдені у дюнах Бажігана (Іллінська 1973, С. 18, Рис. 3,2).

Дуже цікавими є обставини знахідки таких ж наконечників серед слоїв поселення зі слідами пожарищ на важкодоступному Дербентському пагорбі, крутизна схилів якого перетворює його на природну фортецю (Кудрявцев 1966, С.40-41). Показово, що штурм пагорба був здійснений незважаючи на наявність досить широкого проходу – до 3,5 км, між пагорбом і узбережжям Каспію. Оволодіння скіфами цією стратегічною висотою було доцільним лише у тому випадку, якщо Дербентські ворота використовувалися не епізодично (приміром, під час походу Мадія), а регулярно, і саме через них проходила основна комунікація, що була здатна зв'язувати надійно і цілорічно скіфське військо у Передній Азії з основною територією тогочасної Скіфії на протязі усього періоду походів.

Особливо варто зупинитися на Хосрехському святилище, що було розташоване на одному з важкодоступних гірських перевалів і відкрито О.М.Давудовим у 1977 р. (Давудов, 2014). Подорожні, які здолали це небезпечне місце, залишали у святилищі свої подячні дари. Серед них були меч, що датується пізнім (новочеркаським) етапом кіммерійської культури і акінак ранньоскіфського типу. Навряд чи ці речі були залишені кіммерійськими або скіфськими воїнами – їм не було потреби забиратися високо в гори за наявності поблизу широкого степового коридору. Швидше за все, це результат впливу культури степняків на місцеве населення – носіїв чи то каякентсько-харачоївської, чи то східного варіанту кобанської культур.

Однією з переваг шляху вздовж західного узбережжя Каспію для скіфів полягало у тому, що цей маршрут виводив до Мільського степу (або Мільської рівнини), який разом із Карабахською, Муганською і Ширванською рівнинами утворюють Куро-Аракську низовину зі звичним для кочовиків рельєфом. Також, як і в степовій частині Дагестану, пам'яток зі слідами скіфського впливу тут виявлено вкрай мало (Халилов 1971, С. 187). До того ж, датуються вони, головним чином, VI – IV ст. до н.е. (Погребова, 1984, С. 199-200), тобто виходять за хронологічні рамки періоду скіфських походів до Передньої Азії.

Таким чином, «Скіфська дорога» проходила через рівнини Дагестану, Дербентські ворота та Куро-Аракську низовину.²

На півдні з цією територією межували кордони Маннейського царства, що було розташоване в районі озера Урмія і в межах якого, згідно запитам асирійського царя Асархаддона до оракула, мешкало військо скіфів (Дьяконов 1951, №68), яке, подолавши перевали, напало на прикордонні райони Ассирії.

З цього витікає, територія царства Манна являло собою, якщо використовувати сучасні терміни, «опорну базу» скіфської «армії вторгнення» до Передньої Азії.³

Головною причиною такої ролі даного регіону відіграли, на нашу думку, перш за все його географічні та природні особливості.

По-перше, тут існувало розвинуте землеробство, що дозволяло постачати зерно навіть у прилеглі області. Це, безумовно, було важливою причиною для скіфів, оскільки дозволяло використовувати місцеві економічні ресурси для забезпечення свого війська.

По-друге, розташовані майже в центрі Передньої Азії родючі долини були добре захищені гірськими хребтами, що мали виходи на захід – до багатого Дворіччя, і на північ – до степів Східного Закавказзя, відкля через Дербентський прохід пролягав добре засвоєний скіфами шлях до рівнин Північного Кавказу та Прикубання.

Про ступень опанування цієї території скіфами може свідчити знаменитий Саккизький скарб, який, скоріш за все, являє собою інвентар поховання одного із проводирів скіфських загонів у Передній Азії, оскільки кочовики ніколи не ховали своїх небіжчиків, тем більш представників своєї знаті, у «чужій землі».

Цілком вірогідно, присутність озброєних скіфських загонів на території царства Манна влаштувала і його володарів. У всякому разі, ця невелика держава саме під час походів скіфів починає відігравати помітну роль в політичній і військовій історії Передньої Азії – спочатку разом зі скіфами армія Манни тисне на Ассирію, а потім, знов таки ж разом з ними, царство Манна стає союзником Ассирії у боротьбі останньої проти Мідії та Вавилону (Меликишвили 1949, С. 67-68).

Значення цього району для скіфів можна якоюсь мірою уявити на прикладі Арделанського князівства – одного з центрів курдських племен, що існувало приблизно на цих землях набагато пізніше. Завдяки своїй важкій доступності воно спромоглося зберегти свою незалежність аж до 60-х рр. XIX ст. Арделанські князі водили свої загопи до Мосула, Багдада, Шуши.

Так один з них - Тімур-хан, згідно досить красномовним свідощам (Ібн Мухаммад Бани Арделан Х. 1984, 17 б), у будь-яку сторону гнав коня відваги і свавілля та наганяв страх на далеких і близьких сусідів.

Підсумовуючи усе сказане вище, ми можемо дійти до висновку, що з точки зору природно-географічних умов саме шлях вздовж західного узбережжя Каспійського моря відігравав основну роль за часи скіфської експансії до Передньої Азії.

² До речі, такий маршрут обрали пізніше і сарматські загопи на своєму шляху до Ірану (Алиев, 1971, С. 200).

³ Деякі дослідники вважають, що саме на території царства Манна слід шукати «царство Ішкуза». Проте географічні координати «Скіфського царства» у асирійських писемних джерелах так «розмиті», що пов'язати їх з конкретною територією вкрай проблематично. Важко припустити, що така ситуація могла виникнути при локалізації «царства» Ішкуза на території маннеїв, яка була добре відома асирійцям. Це змушує шукати «Скіфське царство» за межами Передньої Азії та Закавказзя, а саме на рівнинах Північного Кавказу.

Насиченість речами скіфського типу пам'яток місцевих культур Західного і Центрального Закавказзя була викликана, на нашу думку, не тільки і не стільки використанням скіфами центральнокавказських і західночорноморської доріг (хоча цей факт, поза сумнівом, мав місце), скільки близькістю цих районів до основного ядра Скіфського царства на Північному Кавказі, що обумовлювало значну ступень тривалого скіфського культурного впливу на місцеве населення цих регіонів.

Список посилань

1. Алиев Играр. Сармато-аланы на пути в Иран // История Иранского государства и культуры. – М., 1971- С. 198-211.
2. Анфимов Н.В. Древние поселения Прикубанья. – Краснодар, 1953. – 79 с.
3. Виноградов В.Б. О скифских походах через Кавказ (по письменным источникам) // Тр. Чечено-Ингушского НИИ. – 1964. - №9. – С. 21-48.
4. Виноградов В.Б. Центральный и Северо-Восточный Кавказ в скифское время. – Грозный, 1972. – 388 с.
5. Виноградов В.Б. Кубанский шлем из Чечено-Ингушетии // Скифские древности. – К., 1973. – С. 275-276.
6. Геродот. Історії в дев'яти книгах. Переклад із старогрецької, передмова та примітки А.О.Білецького. – Харків, 2006. – 655 с.
7. Давудов О.М. Раннескифское святилище в высокогорном Дагестане // История оружия. – 2014. – №10. – С. 56-68.
8. Дьяконов И.М. Ассиро-вавилонские источники по истории Урарту // ВДИ. 1951. – №2. – С. 257-356; №3. – С. 205-252.
9. Ибн Мухаммад Бани Арделан Х. Хроники. Изд. текста, пер. с перс., введ. и примеч. Е.И.Васильевой. – М., 1984. – 220 с.
10. Іллінська В.А. Бронзові наконечники стріл так званого жаботинського і новочеркаського типів // Археологія. 1973. – №12. – С. 13-26.
11. Крупнов Е.И. О походах скифов через Кавказ // ВССА. – М., 1954. – С. 186 -194.
12. Кудрявцев А.А. Древний Дербент. – М., 1982. – 172 с.
13. Манандян Я.А. О некоторых проблемах древней Армении и Закавказья. – Ереван, 1944.
14. Меликишвили Г.А. Некоторые вопросы истории Маннейского царства // ВДИ. – 1949. – №1. – С.57-72.
15. Мровели Л. Жизнь Картлийских царей: Извлечение сведений об абхазах, народах Северного Кавказа и Дагестана / Пер., предисл. и коммент. Г.В.Цулая. – М., 1979. – 103 с.
16. Мурзін В.Ю. Скіфи на Північному Кавказі // Археологія. – 1978. – 27. – С. 22-36.
17. Мурзин В.Ю. Скифская архаика Северного Причерноморья. – К., 1984. – 133 с.
18. Мурзин В. Ю., Черненко Е. В. // Ист.-филол. журн. АН АрмССР.–1985.–№ 3.– С. 227–231.– Рец. на кн. : Погребова М. Н. Закавказье и его связи с Передней Азией в скифское время.– М.: Наука, 1984.
19. Погребова М.Н. Закавказье и его связи с Передней Азией в скифское время. – М., 1984. – 247 с.
20. Техов Б.В. Скифы и материальная культура Центрального Кавказа в VII – VI вв. до н.э. (по материалам Тлийского могильника) // Скифия и Кавказ. – К., 1980. – С. 219-257.
21. Халилов Д.А. Археологические находки «скифского» облика и вопрос о «Скифском царстве» на территории Азербайджана // МИА. – 1971. – №178.– С. 183-187.
22. Minns E.H. Scythian and Greeks. – Cambridge, 1913. – 720 p.

References

1. Aliev Igrar. Sarmato-alany na puti v Iran // Istorija Iranskogo gosudarstva i kul'tury. – М., 1971. – S. 198-211.
2. Anfimov N.V. Drevnie poselenija Prikuban'ja. – Krasnodar, 1953. – 79 s.
3. Davudov O.M. Ranneskifskoe svjatilishhe v vysokogornom Dagestane // Istorija oruzhija. – 2014. – №10. – S. 56-68.
4. D'jakonov I.M. Assiro-vavilonskie istochniki po istorii Urartu // VDI. 1951. – №2. – S. 257-356; №3. – S. 205-252.
5. Gerodot. Istorii v dev'jati knigah. Pereklad iz starogrec'koï, peredmov a ta primitki A.O.Bilec'kogo. – Harkiv, 2006. – 655 s.

6. Halilov D.A. Arheologicheskie nahodki «skifskogo» oblika i vopros o «Skifskom carstve» na territorii Azerbajdzhana // MIA. – 1971. – №178. – S. 183-187.
7. Ibn Muhammad Bani Ardelan H. Hroniki. Izd. teksta, per. s pers., vved. i primech. E.I.Vasil'evoj. – M., 1984. – 220 s.
8. Illins'ka V.A. Bronzovi nakonechniki stril tak zvanogo zhabotins'kogo i novoчеркас'kogo tipiv // Arheologija. 1973. – №12. – S. 13-26.
9. Krupnov E.I. O pohodah skifov cherez Kavkaz // VSSA. – M., 1954. – S. 186 -194.
10. Manandjan Ja.A. O nekotoryh problemah drevnej Armenii i Zakavkaz'ja. – Erevan, 1944.
11. Melikishvili G.A. Nekotorye voprosy istorii Mannejskogo carstva // VDI. – 1949. – №1. – S.57-72.
12. Minns E.H. Scythian and Greeks. – Cambridge, 1913. – 720 p.
13. Mroveli L. Zhizn' Kartlijskih carej: Izvlechenie svedenij ob abhazah, narodah Severnogo Kavkaza i Dagestana / Per., predisl. i komment. G.V.Culaja. – M., 1979. – 103 s.
14. Murzin V. Ju., Chernenko E. V. // Ist.-filol. zhurn. AN ArmSSR.–1985.–№ 3.– S. 227–231.– Rec. na kn. : Pogrebova M. N. Zakavkaz'e i ego svjazi s Perednej Aziej v skifskoe vremja. – M.: Nauka, 1984.
15. Murzin V.Ju. Skifi na Pivnichnomu Kavkazi // Arheologija. – 1978. - 27. – S. 22-36.
16. Murzin V.Ju. Skifskaja arhaika Severnogo Prichernomor'ja. – K., 1984. – 133 s.
17. Pogrebova M.N. Zakavkaz'e i ego svjazi s Perednej Aziej v skifskoe vremja. – M., 1984. – 247 s.
18. Tehov B.V. Skify i material'naja kul'tura Central'nogo Kavkaza v VII – VI vv. do n.je. (po materialam Tlijskogo mogil'nika) // Skifija i Kavkaz. – K., 1980. – S. 219-257.
19. Vinogradov V.B. Central'nyj i Severo-Vostochnyj Kavkaz v skifskoe vremja. – Groznyj, 1972. – 388 s.
20. Vinogradov V.B. Kubanskij shlem iz Checheno-Ingushetii // Skifskie drevnosti. – K., 1973. – S. 275-276.
21. Vinogradov V.B. O skifskih pohodah cherez Kavkaz (po pis'mennym istochnikam) // Tr. Checheno-Ingushshskogo NII. – 1964. - №9. – S. 21-48.
22. Minns E.H. Scythian and Greeks. – Cambridge, 1913. – 720 p.

Список ілюстрацій

Рис. 1. Маршрути походів киммерійців та скіфів через Кавказ за Є.І. Крупновим

Рис. 2. Пам'ятки скіфського типу у Закавказзі за М.М.Погребовою.

МУРЗИН В.Ю.

Лауреат Государственной премии Украины, доктор исторических наук,
профессор Мелитопольского Института государственного и регионального управления
(г. Мелитополь, Украина)
e-mail: vjmurzin@ukr.net

СКИФЫ И КАВКАЗ

Аннотация

Одной из самых ярких страниц ранней истории скифов являются события, связанные с их экспансией на территорию древневосточных государств Передней Азии, где воинственным кочевникам удалось установить свое кратковременное, но жестокое господство.

Именно поэтому в течение многих лет в научной литературе продолжается оживленная дискуссия относительно основных маршрутов (вдоль западного побережья Черного моря, через центральнокавказские перевалы, через Дербентский проход, вдоль западного побережья Черного моря) преодоления скифскими отрядами Главного Кавказского хребта на пути к столь привлекательным богатствам Двуречья.

Как правило, при решении этого вопроса основным источником, которым оперируют специалисты, являются находки оружия и снаряжения коня скифского типа, а также находки вещей, которые оформлены в традициях скифского звериного стиля.

В данной статье этот вопрос рассматривается в контексте естественно-географических особенностей каждого из четырех маршрутов скифов, которые использовались ими во время преодоления Главного Кавказского хребта.

Ключевые слова: скифы, Главный Кавказский хребет, Мамисонский перевал, Крестовый перевал, Меото-Колхидская дорога, Дербентский проход.

MURZIN V.

Laureate of the State Prize of Ukraine, Doctor of historical sciences,
Professor of Melitopol' is Institute of state and regional administration
(Melitopol', Ukraine)
e-mail: vjmurzin@ukr.net

THE SCYTHIANS AND THE CAUCASUS

Summary

The routes of the Scythian campaign through the Caucasus to the countries of the Southwest Asia have always been the subject of lively discussions. Certain results to these developments summed up E.I. Krupnov who determined four main Transcaucasus routes of the Scythian campaign – along the Eastern coast of the Black Sea (Meotic and Colchian road), through the Cross and Mamison passes of the Central Caucasus - the Georgian Military and the Ossetian Military Road, the route along the Western coast of the Caspian Sea through the Derbent gate, which he considered to be principal.

Based on the cartography of local monuments of Transcaucasia with elements of Scythian material culture M.N. Pogrebova concluded that the main role during the Scythian Invasion played nevertheless the Western and Central Caucasian route.

We approached to the issue from the standpoint of natural and climatic characteristics of each of the possible routes mentioned above. 1. The Western route would run through the Colchis Lowland, which was a difficult array of marshes overgrown with thick bushes in the Scythian time, which made the route of little use to move considerable cavalry detachments; 2. The Central Caucasian route represented at that time the narrow caravan routes often overlapped by the descent of snow avalanches and couldn't provide a reliable regular communication of the Scythian "invasion army" with his "metropolis" – "the kingdom of Ishkuza" of Assyrian sources, the center of which we localize in the Kuban area and in the western plains of the North Caucasus; 4. The most acceptable from this point of view, was really a route through the Derbent passage, which was an output in Milskuya steppe, which was a part of the Kura-Araxes lowland.

Through these plains Scythians could easily achieve the Urmia district that housed the kingdom of Mann which was the "support base" of Scythian expansion to the countries of the Southwest Asia.

Keywords: Scythians, the Main Caucasian ridge, Mamison pass, Cross pass, Meoto-Colchis road, Derbent passage

УДК : 165.12 : 316.64(091) "15/18"

БУТЧЕНКО Т.И.

доктор философских наук, доцент,
зав. кафедрой социальной философии и управления
Запорожского национального университета
(г. Запорожье, Украина)
e-mail: bti@kvnn.org.ua

ФОРМИРОВАНИЕ ФИЛОСОФИИ НАУЧНОГО СОЗНАНИЯ ВО II ПОЛ. XVI – I ПОЛ. XIX ВЕКОВ

Аннотация

В статье анализируется проблема формирования философии научного сознания во II пол. XVI – I пол. XIX вв. Раскрываются четыре фазы этого процесса: 1) латентная, представленная в творчестве ученых (Г. Галилей); 2) гносеологическая, проявившаяся в работах Ф. Бэкона, Дж. Локка, философов Просвещения; 3) онтологическая, связанная с философскими учениями Р. Декарта, Б. Спинозы, Г.В. Лейбница; 4) комплексная или «научная», нашедшая свое проявление в философских системах И. Канта, И.Г. Фихте, Г.В.Ф. Гегеля.

Ключевые слова: философия научного сознания, Новое время, идолы сознания, механицизм, номинализм, скептицизм, агностицизм, чистая доска, врожденные идеи, теория вихрей, субстанция, монада, Просвещение, научный прогресс, «метафизика как наука».